

Homeerilisest realismist

Ilmar Vene

“H”omeeriline” vaatab pealkirjast vastu sellepärast, et “Homerose realismile” pühendatud arutluses poleks midagi uut; eks me tea, kui ohtralt on sellest kirjutatud. Juba sajandeid tagasi jõuti Pimeda Lauliku eluläheduse kiitmisel nii kaugele, et tarvilikena ilmusid ka reservatsioonid. Nii näiteks pole selles midagi erakordset, kui vanemas saksakeelses kirjanduses vihjatakse Homerose sõnaohtrusele. Võib kohata isegi esindusnäidet: kui Homeros räägib ukse avanemisest, siis ta tingimata kirjeldab ka hingi, millel uks lahti ja kinni käis. Vastulause korras saaks küll vihjata ka selle näite mõningasele riskantsusele. Kas me ikka teame rahuldava selgusega, kui sujuvalt tavatsesid ukseid Mukeene ajajärgul avaneda? On mõni nendest Knossose palees säilinud? Aga küsimus ajaloolisest autentsusest on antud juhul teisejärguline, praegu huvitab meid ainult ülemäärane põhjalikkus, sõnaohtruse põhjustaja. Võib-olla räägiti sellest juba 18. sajandil liigagi palju ja ehk aitaks see tõsiasi isegi selgitada, miks Goethe vähetuntud teoste hulgas leidub “Iliase” ümberjutustus: kõik kakskümmend neli laulu on saanud võimalikult lühida esituse, kuid samas püütakse sellegi poole, et miski oluline ei jääks sisse võtmata. Veel võiks siinkohal mainida, et Goethe on pidanud vajalikuks “Iliase” proosatõlget: talle nimelt tundus, et proosatõlkes ilmneks “Iliase” silmahakkav “lakonism” paremini. Pole välistatud, et see “lakonism” pidi tõrjuma tollaseid seisukohti, millega Goethe ei tahtnud nõustuda.

Kui on Homerose realism kõne all, siis võiks kiirkorras peatuda ka Pimeda Lauliku “naturalismil”: me ju teame, kuidas prantsuse klassitsistid on alustpanevoid lugulaule arvustanud. Nii mõnigi kord tundus neile, et see või too võrdlus on liiga elulähedane; niisiis tuli tõlkimisel noist madalaist ja vulgaarsusse kalduvaist kujundeist mööda vaadata. Aga “naturalismist” saaks Homerose puhul kõnelda mitte ainult hilisemas, vaid ka selle termini alguses tähenduses: eks näinud “naturalistid” esialgu oma sihti vaid maisuse täpses kujutamises; praegune kujutus, mis seostub Zola romaanidega, on ilmunud alles hiljem. Kuid mõistagi pole need kaks omavahel vastuolus: ka Zola fotografeeris kaupluste vaateaknaid, et tema romaanide kirjeldused saaksid täpsed ja põhjalikud. Niisiis tohib Homerose realismist kõnelda õige mitmes suhtes.

Sellegipoolest pole “realism” käibeütluks tihenenu, suurema levi on saavutanud kujundid, mille kandvus ilmub eeposte tervikluse seisukohalt kaugelt väiksemana. Lõunamaiste olude kirjeldamisel kasutatakse näiteks “Homerose päikest”; pole ju päike kusagil kiiranud nii eredalt, nagu ta on seda teinud Homerose eepostes. Ja selgi puhul tavatsetakse kiita Homerose realismi. Küll ja küll on põhjapoolsematelt aladelt saabunud reisijad toonitanud, et müütilise lauliku kirjelduste tõetruuduses saab veenduda ainult Kreekamaal. Põhjamaa sombuse taeva all mõjuvat kõik nood rohelised lained ja muud sillerdused mingi ülepakutud ilutsemisena, kuid Kreekas olevat igaühel võimalik veenduda, et Homeros pole igapäevase nähtavuse piirest väljunud. Kõik, eranditult kõik on iidsetes lugulauludes ainulaadne. Ilmselt seda kogenuna jõudis noorepoolne Goethe kord isegi tähiseni – “püha Homeros”. Üldisimat tagamaad, mis selle “pühaduseni” ajendanud, tuleks vist näha ilmalikkuse jõudmises täisküpsuseni. 18. sajandi teiseks pooleks oli Piiblist saanud arhailine raamat, üks mitmete muude seas, ja Homerosega võistelda ta ootuspäraselt ei suutnud. Eks nähtud pühakirjas kogumikku, mille toel oli pikki sajandeid valitsenud ühekülgne sakraalsus. Valgustusajal vaadati sellele tagasi kui millelegi jäädavalt aegunule ja tõelise jumalusena aduti inimkonna ajalugu, milles kristlus oli toiminud ajutise hälbimuseks. Homeros, inimvaimu esimene suuravaldus, oli

piibellikust loomisloost määratult üle; ega siis Goethe muidu Miltoni “Kaotatud paradiisi” ainst “jäledaks” (*abscheulich*) nimetanud. Nõnda sai hinnata ainult inimene, kes juba ammu ilma teadis, mida tuleb pidada tõeliseks sakraalsuseks. Niisiis pole selles midagi arusaamatut, kui ta juba noorena luges oma “püha Homerost” (*im heiligen Homer*).

Pühaduse äratundmiseni jõuavad muidugi vähesed; valdav enamik avaldab oma meeldimusi üldisemalt, nii-öelda sotsiaalses plaanis, ja just selle sotsiaalsuse taustal ilmneb meeldimuste teisenemine iseäranis silmahakkavalt. Või on see tõesti tühipaljas juhus, et just “homeeriline naer” on eepostega seostuvaist ütlusist kõige menukamaks osutunud? Me ju teame, et varasemas kristluses peeti lõbusust peaaegu sakraalsuse vastandiks; rüvetada õhku naeruga oli arvessetulev patt. Ja mida arusaamatut saaks sellises hoiakus olla? Eks hooli tõeline kristlane ennekõike sealpoolsusest, sellal kui naer kuulub jäägitult siinpoolsusse. “Ennekõike,” ütleb Henri Bergson oma naeruilmingut lahkavas essees (*Le Rire: Essai sur la signification du comique*, Paris 1913), “näeme naermises midagi elusat” (*quelque chose de vivant*).

Samas raamatus esitatakse ka ilmekas naljalugu: “Keegi, kellelt päriti, miks ta ei nuta jutlusel, mida kuulates kõik pisaraid valavad, olevat vastanud: “Mina ei kuulu koguduse liikmete hulka.”” Pole välistatud, et tol kirikusse juhtumisi sattunud oli haledat jutlust kuulates isegi naerutuju, mis aga sündsustunde sunnil jäi välja näitamata. Sest mida ühist saaks uusaja inimesel olla kristliku koguduse liikmetega? Rabelais’st peale on tema poolehoid kuulunud ikka naerjatele. Ja seepärast on ta ka Homerost lugedes lasknud end iseäranis mõjutada jumalate naerulaginast. Nipid, mille avastajaiks peetakse menukirjanikke, olid teada juba Homeroosele. Ja seepärast Hephaistos, lombakas kavalpea, seab üles nähtamatud püünised, et Ares ja Aphrodite oma äpardusega teisi taevasi lõbustaksid. Jumalad ise, liiati veel jumaliku Homeroose esituses, rõkkavad naerda; säärane ilming ei saa niipea ununeda ja nii ongi käibe le länud “homeeriline naer”.

Naeru erilisu on seega saanud väärilise tunnustuse, kuid “realismi” kohta seda ütelda ei saa. Ja ometi just see viimane püsib peaaegu kõigis “Iliase” lauludes esiplaanil. Üha uuesti sööstavad sangarid murruna oma vastaste poole ja peagi see üldist laadi maaling kitseneb kahevõitluse kirjelduseks, mille lõpp on üldreeglina heeroste vääriline: “Prantsatas pikali mees, nii et rõkkasid vaskised rakmed” – see on värss, mis Annisti tõlkes vist kõige sagedamini kordub ja mis igale lugejale peaks elu lõpuni meelde jääma. Mõningase üksluisuse oht on sedalaadi esitusis ju paratamatu, kuigi Homeros on teinud oma parima, et seda kahandada. Tema esituses nimelt jaotuvad kõik nood lõppematud võitlemised kaheks sümmeetriliseks pooleks: esimeses kirjeldatakse, kuidas kreeklaste edu pidevalt võimendub, teises aga hakkavad jumalad soosima troojalasi, tehes seda üha kasvavas joones nii kaua, et lõpuks saab päästa troostituks muutunud olukorra veel ainult Achilleuse abi.

“Homeeriline realism” väljendub selles, et kogu “Iliase” vältel kujutatakse jõuküllust ning selle rakendamist. Ühtaegu peaks ennist mainitud tõsiasia selgitama, mispärast hinnangud, mis eri aegadel “Iliasele” antud, võivad üksteisest suuresti hõlbida. Antiikses traditsioonis kuulus esimene kindlalt eeposele Trooja vallutamistest, “Odüsseia” tuli alles teisena, kuigi erilistel puhkudel võidi teda ka eelistada. Kui näiteks Livius Andronicus, kes oma “Odüsseia” tõlkega pani aluse Rooma kirjandusele, eelistas väiksemat eepost suuremale, siis oli ta ilmselt veendunud, et kooliraamatuks sobib “Odüsseia” paremini kui “Ilias”. Aga koolis kehtivad kriteeriumid ei tarvitse kattuda nondega, millest juhindutakse täiskasvanute maailmas; esinduslikuks viimase jaoks tuleb arvata Cicero otsus: päiksena esineb Homeros ka “Odüsseias”, aga see on juba loojuv päike. Praegune lugeja teadagi ei tarvitse sellise otsusega alati nõustuda; üks sarnane väiksem eepos silmahakkavalt vanamoeliste romaanidega ning sellisena ta pakub vahelduslikumat lugemisvara.

Esinduslikumaid näidiseid uusajal toimunud ümberhindamisest esitatakse Voltaire’i “Candide’is”: “See lahingute pidev kordumine, mis üksteisest palju ei erine, nood jumalad,

kes lakkamatult tegutsevad, suutmata korda saata midagi otsustavat, too Helena, kes on kogu sõja põhjuseks, andes ise vaevu välja tavalise näitlejanna mõõdu, see Trooja, mida piiratakse, ilma et teda suudetaks vallutada – see kõik kutsub minus esile tapva igavustunde.”

Hinnang on karm, kuid seda teadmiseks võttes tuleks kindlasti arvestada ka autori agarust valgustajana, see tähendab kalduvust sõnastada kõike viimseni mineva selgusega. Voltaire võis ju mõnikord Homerost või Dantet mõnitada, kuid võhikluse ajal ei sündinud seda kunagi. Kaugel sellest! Voltaire, jesuiitide hiilgav õpilane, tundis antiikkirjandust sellisel määral, mida praegu esineb aruharva ja tema itaalia keeles kirjutatud kirjad ei jää vaimukuselt maha prantsuskeelseist. (Ladina keeles, nagu ta oma tagasihoidlikul moel möönab, tuli tal kirjutada õige harva.) Miks ta siis oma õpetajaid võis mõnikord kohelda ülekohtuselt? Seletus on lihtne: Mõistuse võitu ihkas valgustusaja suurkuju nii väga, et selle nimel oli ta mõnikord valmis isegi Homerosale ja Dantele liiga tegema. Tema kriitika ei suundunud niivõrd tähtkujude endi, kuivõrd nende vastu, kes intellektuaalsusega veheldes püüavad minevikusuurusele toetudes oma seisundit tähtsamaks upitada.

Aga neil puhkudel võisid toimida ka erilised põhjused. Sest milles valgustuse olemus õieti seisneb? Loomulikult kristluse kui religioosse nurisuse paljastamises. Kõigile rahvastele oli jumal annetanud arukusel põhinevad usundid. Isegi islam, olgugi kristlusega lähedalt seotud, oli ikka veel palju kordi parem ristiusust, kõnelemata juba konfutsiaanlusest, täiuse tipust. Ja seepärast ei väsinud valgustajad kirjeldamast, kuidas külalised, kes kaugelt maadelt Euroopasse sattunud, ainiti imestavad: mispärast on jumal seda õnnetut paikkonda nuhelnud säärase sõgedusega? Selles ometi, mida valgenahalised jumalast rääkisid, polnud arukuse hõngugi. Kes võis küll olla leiutanud kõik need jutud jumala pojast (kes kõigele krooniks pidi olema sündinud mingist neitsist) ja kolmeks jaotuvast jumalast, milles iga osa märkis erinevat jumalat, kuigi nad samas moodustasid ühe jumala? Ja mis kõige veidram: neid jaburusi peeti pühaks; religioossed volinikud ründasid igaüht, kel jätkus jultumust nende totruste kehtivuses kahelda. Volinikud olid nimelt arvamisel, et kõik hädad johtuvad “kristlaste” usulisest leigusest. Nemad pidasid oma minevikku suureks ja neil oli isegi “suur kristlik luuletaja”, keegi Dante, kes oli kirjeldanud oma seiklusi põrgus. Kellelgi polnud mõttes toda Dantet natukenegi lugeda, kuid seda heldemalt teda ülistati.

Voltaire mõistis tekkinud olukorda suurepäraselt ja ta ei pidanud paljaks sellest ka avalikult kõnelda. Veelgi iselaadsemaist, kuid samas ka igati mõistetavaist põhjustist tuleneb tema kriitika, mis suundub “Iliase” vastu. Küsigem otsekohele: kas oleks üldse kohane, kui Voltaire'i väiksemahulises raamatus (mille ta muide olevat kirjutanud kolme päevaga) kiidetaks “Iliast”? Sest “Candide” on ennekõike kokkuvõtte inimkonna ajaloost, mis esitatakse kõverpeeglis. “Ilias” seevastu teeb ajaloost samuti kokkuvõtte, kuid satiirilist moonutust pole selles vähimatki. Suurim sõjavastasus, mida humaanselt meelestatud kriitikud oskavad eeposest leida, on ikka too vastumeelsuse avaldus, mille Ares peab ära kuulama Zeusilt. Aga kuidas saanuks taeva ja maa isa sõda otsesõnu ülistada? Kui tapmine on kuulutatud väärtuseks omaette, siis omaette sihiks muutub ka elusolendite kaotamine ja pärast seda poleks Zeusil enam kellegi üle valitseda. Sõda on seega loomuvastane, kuid paraku pole loomuvastasused inimestele võõrad. Niisiis jäi Homerosel vaid olukorraga leppida ja võtta asju sellistena, nagu need on.

Teistsugusena ilmub Voltaire'i üldhoiak; tema oli valgustaja, kes nägi oma peasihti tegeliku olukorra parandamises. Homerosel lugulaul pajatab tervenisti Achilleuse vihas; “viha” on sõna, millega eepost alustatakse ja viha vaibumise kirjeldamisega loeb laulik oma eesmärgi saavutatuks. Voltaire seevastu nägi “vahas” oma suurimat vastast. Ikka jälle oli inimkonna ajaloos toiminud suur triaad: kõigepealt ebausk, siis viha, mis sündis enamasti suutmatusest muuta oma ebausk üldvalitsevaks, ja lõpuks too kõige mustem – vihas toituv vägivald. Hädade algpõhjus seisnes seega ebausus. Menelaoselt varastati Helena ja kreeklased arvasid, et niimoodi teotati nende kõigi au: selline arvamus sai võimalikuks ainult tänu ebausule, mille

põhjustajate hulgas kuulub au mõistele üks esikohti. Kuna Homeros polnud valgustaja, siis ta kõige tähtsamast läks lihtsalt mööda ning eelistas laulda sellest, kuidas sõgedusega löödud põrmlased tegelesid tervelt kümme aastat mõttetu hävitamistööga. “Candide’is” saavad ebausk ja sõgedus pihta igal leheküljel; Voltaire’i väiksemahuline raamat on suunatud tervenisti “Iliase” vastu ja seepärast oleks kiitev üksik hinnang eeposele, kui Candide seda kusagil kuulma juhtunuks, tähendanud kohatust.

Olemegi lõpuks jõudnud “homeerilise realismi”, kõige iselaadsema tõeluse kujutamiseni, mida kultuurilool pakkuda. Sest kes suudaks anda ammendava ülevaate kõikvõimalikest kihistustist, mis on lugulaulus saanud kajastuse? Täevased pole veel põrmlasist kuigivõrd lahus ja räägitakse asjustki, mis näivad pärinevat jumalatele eelnenud aegadest, kuid valdavalt sisustab tegevustiku siiski tähtsaim – sangarid, kilp kaitseks ja piik ründevalmis, tormavad üksteise poole, et saatusejumalanna saaks üha uuesti näidata oma kõikvõimsust. Kas siis tõesti polnud võimalik noid pealetunge kuidagi ohjeldada? Kohe mitte ei olnud; isegi Achilles ei saanud vältida oma pärisosa, kõnelemata siis juba läbinisti põrmlikest lihtsurelikest.

Ümberlukkamatult tõendab selle väite kehtivust kõik hilisem: on ju Homeroose aegadest möödunud juba üle kahekümne seitsme sajandi, kuid olemuslikke muutusi pole meil ette näidata. Ja on üsna ükskõik, kas vaadelda tänast päeva sisustanud üksikasju või hoopis Läti Henriku kroonikas kirjeldatud olusid: ühesugune mõttetu viha täidab mõlemad. Ja seepärast nagu polegi põhjust Läti Henrikus toodud kirjeldusi häbeneda; sest ka seal on vaatluse all aiva igavikulised asjad, see, mis on meie tegevust sisustanud kõikjal ja kõigil aegadel. Ja poleks nii olnud, siis jäänuksid ilmutata ka ülestähendused. Sest mismoodi kujutleda ajaraamatute koostamist, kui neile ei saa anda mingit sisu? Kanti elulugu, poetab Heinrich Heine, on raske kirjutada, kuna tal pole ei elu ega lugu. Sedasama tulnuks kroonikuil nentida ka oma ajaraamatuis, kui neil puudunuksid teod ning nende söakad kordasaatjad. Õnneks on tegusid sooritatud nii palju, et üksikud tegudeta vahemikud tunduvad tähtsusetute lünkadena. Islandi saagades minnakse viimasena mainituist üle vahemärkusega: sel ajal ei juhtunud midagi. Õigem olnuks ju öelda, et “sel ajal” valmistuti uute vägitegude kordasaatmiseks, kuid ettevalmistused paraku ei ole nii huvitavad, et väärida jutustamist. Ja seepärast eelistatakse vähepakkuvale ainesele nullilist neutraalsust: mitte midagi.

Aga mis muu kõlbaks aega üldse sisustama, kui eeldada olusid, milles elatise hankimine edeneb tavalisest hõlpsamini? Herman Melville’i “Typee’s”, mille tegevus toimub mingil Lõunamere saarel, on see küsimus saanud kõigiti usutava lahenduse. Söömaaeg läbi, heidavad niinimetatud looduslapsed murule ja algab lõppematu vestlus. Ameerika kirjanik pole küll näidanud, mismoodi sedalaadi jutuajamised enamasti lõpevad, kuid lugejal pole raske mõista, et kõige ootuspärasemalt nad võiksid lõppeda lahkarvamuste ja tüliga. Mis vestlus see ikka on, kui üks osapooltest teisega lakkamatult nõustub? “Konversatsioon on müür, mille ladumisest võtavad osa mõlemad.” Niisiis pole midagi ebaloomulikku selleski, kui kivi, mille üks jutlejaist paigaldanud, tema kaaslasel ebaeeldivald mõjub. Aga nii ainult kaaslasel; paigaldaja ise, vastupidi, on oma kivi ning selle asendiga väga rahul. Täolistel puhkudel jääb veel ainult selgitada, kumba suhtumist pidada õigemaks. On vastased enam-vähem võrdsed, siis selgitamine otsekohe ei õnnestu ja neil on aega leida endale toetajaid. Kaks üksikvastast võimenduvad kaheks vaenulikuks rühmituseks. See, kui kaua on neile määratud püsida, oleneb teadagi täielikult oludest.

Minu ema, kõneles üks praegune kreeklane, oli spartalanna; Spartas aga esines veritasu juhtumeid veel möödunud sajandi kuuekümnendail aastail.

Siinsed olud ei ole võrreldavad nondega, mis iseloomustavad Lõunamere saari või Kaukaasia mägilasi, kuid see ei tähenda olemuslike ühisjoonte puudumist. Väljendumisviisid on mõistagi väga erinevad. Loodusliku puutumatuse oludes elab praegugi hõime, kes harrastavad sõjakäike kui selliseid; seda, et neid kõikjalt ümbritsevad vaenlased, võetakse kui endastmõistetavust. Selline asi pole siinsetes oludes kujuteldav, kuid vähemasti õrnukesi järelkajasid

suudaksime hea tahtmise korral täheldada ka siin. Loodetavasti pole külaelu veel täielikult hääbunud. Ja kui meil oleks vaid võimalik elada pikemat aega mõnes külas, siis saaksime kindlasti ajapikku teada, et selle küla elanike ja naaberküla omade vahel on mingi “vana viha”. Üksikasjus selle põhjusi nagu ei osatagi esitada, kuna tegemist on ammuse ja suuresti unustatud tüliasjaga, kuid vähemasti too kõige üldisem, “vana viha” tõesus ja põhjendatus, mingeid kahtlusi ei ärata. See on otsekui mingi hädavarvilik varu, mis läheb käiku, kui ilmunud on vajadus tülitseada, ilma et arusaadav ja kõiki rahuldav põhjendus seda saadaks.

Edward Gibbon (roomlaste allakäigu üldtuntud historiograaf) arvas juba 18. sajandil, et ajaloolise teabe puudumises tuleks näha tõendit inimeste suhtelisest õnnepõlvest. Seniste talletiste sisu paneb ju tõepoolest niimoodi arvama, kuid mille põhjal saaksime olla kindlad selles, et inimeste eluviis, mida annalistid pole jäädvustanud, erines tingimata mälestistes kirjeldatud eluviisist? Igatahes senised edusammud, mida mineviku tundmaõppimisel tehtud, annavad kahtlusele õigustuse. Maajasid näiteks tavatseti varem kujutleda nii rahumeelse rahvana, et isegi noor Uku Masing unistas nende arusaamatute kirjamärkide dešifreerimisest. Ja hiljemgi on ta ihalusega rääkinud muistsest riigist, “mida iial ei jaksa rajada uueks / ladiinojänkide kiusuks ja maiade rõõmu tuhandeks aastaks”. Praeguseks on maajade kirjamärgid enamjaolt dešifreeritud ja osatakse lugeda õige paljusid ülestähendusi. Ja need tegevat lausa rabaval moel selgeks varasemate kujutluste ekslikkuse: maajad, kaugel olemast rahumeelsed, kuulusid kõige sõjakamate hulka. Ning ootuspäraselt on nad oma kirjades jäädvustanud esmajoones kõige väärtuslikuma: oma vägiteod; tegude vaim ülenes kirjamärkides väljenduvaks vaimsuseks. Selles osas järgivad maajad truult Islandi saagade pajatajaid: igaviku vääriliseks arvatakse ainult meeldejäädavad teod, igapäevsus jäetakse kõrvale. Või siis järgivad nad filmioperaatoreid, kelle liikuvad pildid näitavad meile kolmekümnendate aastate Nõukogudemaa tõelusest esmajoones kõige väärtuslikumat. Me ei saa kunagi teada, missuguses laagris ja millal P. Florenski maha lasti, kuid selle eest on meil võimalus lõppematuseni vaadata ja kuulata, kuidas sm. Molotov annab teada, et NKVD ülemaks määras poliitbüroo sm. Ježovi ja kuidas ülendatu ise teadaannet kuulates heameelest muheleb.

Viha on inimliku vaimsuse põhiväljundeid. Selles seisneb põhjus, miks religioonid tavatsevad jumalat esitada Armastusena.

Kuid isegi jumalana ja surmast alailma tugevamana pole Armastus suutnud temale pandud lootusi õigustada ja seepärast on tuge otsitud valgustusest; varsti täitub juba paar aastatuhandet ajast, mil meile esmakordselt seletati, et armastuseta ei saa meie elul olla mingit tähendust. “Kui ma räägiksin inimeste ja inglite keeli, aga mul ei oleks armastust, siis ma oleksin kõmav vasknõu ja kilav kuljus.” (Pauluse kiri korintlastele, 1.13) Ning otsekui selle kuulutamise nõrgukese kajana kostab 20. sajandist: “All you need is love.” Erandlikule järjekindlusele vaatamata pole tegude vaim siiski murtud; sõnausklikele vastukaaluks astuvad üles nood, kes on veendunud, et armastus vajab tegusid, mitte sõnu. Ju siis niimoodi peab jääma ka edaspidi; algusest peale on kindlaks määratud, et meie elu peab saama peasisu sõnade ja teotsemise vaimu kokkupõrgetest. Suurimaks teoks on senises arengus Sõna ristilöömine – tõsiasi, mida me kahjuks tuletame meelde üha harvemini.

Ilmar Vene

(1951)

Lõpetas 1975. a. TRÜ saksa keele ja kirjanduse erialal. Alates 1979. a. Tartu ülikoolis raamatukoguhoidja. Mitmete esseeraamatute autor.